

CENTRE D'ESTUDIS DEL BAGES

Joaquim ALOY i BOSCH

EL SALVAMENT DE
LA SEU DE MANRESA, L'ANY 1936

Extret de MISCEL·LÀNIA D'ESTUDIS BAGENCs. 3

Manresa, 1984

Joaquim ALOY i BOSCH

EL SALVAMENT DE LA SEU DE MANRESA, L'ANY 1936

INTRODUCCIÓ

Durant el període revolucionari que viu Manresa a partir del juliol de 1936, es porta a terme l'enderrocament de les set esglésies més importants de la nostra ciutat. La Cova de Sant Ignasi se salvà d'aquesta destrucció, entre altres motius, perquè en aquell temps hi havia instal·lada la guàrdia civil. Però, i la Seu? Per què no s'ensorrà? Quins factors determinaren que la nostra basílica pogués escapar-se de la sentència de destrucció que durant un bon temps tingué al damunt?

El present treball pretén aportar informació que ens faciliti entendre aquest fet. Però, ja d'entrada, hem de remarcar que existeixen diversos punts foscos i dubtes difícils d'aclarir, a causa de la poca documentació que hi ha sobre el tema. Tant les actes municipals com la premsa d'aquell temps ens serveixen de poca ajuda, car silenciaven pràcticament tot allò que es relacionava amb l'assalt i enderrocament d'esglésies. Algun diari fa alguna excepció quan el tema pren molta ressonància, però res més. Una font d'interès i documentació extraordinària serien les actes del Comitè Revolucionari, així com els documents de la CNT i UGT, però sembla que pràcticament tot es cremà o es féu desaparèixer abans de l'entrada dels franquistes. Molta documentació de l'Ajuntament sembla que degué córrer la mateixa sort.

Així, d'on s'ha tret la informació per elaborar aquest treball? Doncs, a part dels pocs documents i notes de premsa que hem trobat a l'Arxiu Municipal referents a aquella època, s'ha obtingut bàsicament del recull d'informació oral i escrita que, sobre diversos aspectes relacionats amb el salvament de la Seu, ens han proporcionat diferents personatges. En aquest sentit s'ha pogut reunir el testimoni d'una vintena de persones que van viure aquell temps i que ens podien parlar —alguns més, d'altres menys—, del tema objecte d'estudi. Així, s'han enregistrat les intervencions de:

- Josep M. Gudiol, que durant la guerra era arquitecte adjunt de la secció de monuments de la Generalitat.
- Pere Armengou, arquitecte municipal de Manresa durant bona part de la República i la guerra civil.

JOAQUIM ALOY I BOSCH

- Rafael Corvinos, President del Comitè Revolucionari Antifeixista de Manresa, membre del PSUC.
- Joan Vilanova, dibuixant.
- Lluís Puig, doctor. Era en aquell temps el metge forense. Simpatitzant d'Acció Catalana.
- Anselm Corrons, dibuixant. Membre d'Acció Catalana.
- Francesc Perramon, secretari de l'Ateneu Popular i membre redactor d'"El Pla de Bages", a partir del setembre de 1936.
- Emilià Martínez, secretari local de la CNT durant la guerra.
- Victor Serra, secretari comarcal de la CNT durant la guerra.
- Jacint Carrió, membre d'Esquerra Republicana de Catalunya i vice-president de l'Associació de Dependents del Comerç i de la Indústria.
- Joaquim Llobet, antiquari, germà d'Àngel Llobet (a) "Cametes".
- Laura Duocastella, germana d'Artur Duocastella.
- Vda. Planell, vídua d'Àngel Planell, dirigent socialista.
- Jaume Calveras, membre de l'equip que tenia cura del salvament del patrimoni artístic.
- Josep Pérez, sagristà de la Seu i profund coneixedor de la seva història.
- Josep Camps, d'Esquerra Republicana de Catalunya, fill d'Antoni Camps, que era membre del Comitè Revolucionari.
- Enric Grau, representant de la FAI al Comitè Revolucionari.
- Pedro Flores, fundador de les Joventuts Llibertàries a Manresa.
- Joan Pintó, membre d'Estat Català.
- Josep Martí-Farreres, director del diari "El Dia" durant la guerra civil.
- Francesc Flor de Lis i Riu, fill de Josep Flor de Lis i Geniqué, que fou conseller de finances de l'Ajuntament durant la guerra.
- Lluís Rubiralta i Garriga, president del Centre Excursionista Montserrat i delegat de la Generalitat per al salvament del patrimoni artístic.¹

El material informatiu recollit a través d'aquestes converses —l'enregistrament de les quals ocupa més d'una quarentena d'hores— és tan considerable que ens veiem obligats a fer-ne una tria. Per tant, haurem de limitar-nos molt i centrar-nos a estudiar només els aspectes més rellevants.

L'objectiu més important d'aquest treball vol ser precisament donar a conèixer la informació que s'ha recollit, molta de la qual era desconeguda i corria el risc de perdre's.

Agraïxo sincerament a tots els entrevistats les dades que m'han proporcionat i l'interès que hi han esmerçat. També he d'agrair a la família Rubiralta les facilitats que m'han donat, i a Mossèn Genís i Ignasi Torras l'aclariment de diverses qüestions.

EL MARC HISTÒRIC

El fracàs a Catalunya de l'alçament militar contra la República el 19 de juliol, comportarà l'establiment d'una situació radicalment nova i plenament revolucionària, en la qual destacarà el predomini absolut de les forces polítiques i sindicals d'esquerra —especialment de la CNT i FAI— i, per contra, l'absència real de la dreta, que veurà els seus homes més significatius perseguits i els seus béns i propietats (locals, diaris, etc.) incautats.

En aquesta nova conjuntura ens trobarem amb l'existència d'un paral·lelisme a la vida política local i del país. D'una banda, continuarà mantenint-se el poder formal, representat per la Generalitat, els Ajuntaments, etc., però que als primers mesos no tindrà cap mena d'autoritat ni efectivitat. D'altra banda, tindrem el nou poder revolucionari, sorgit arran de la victòria del 19 de juliol, que es concretarà en tots els àmbits de la vida política en la constitució de comitès revolucionaris, integrats per les organitzacions obreres, que seran, doncs, els que tindran el poder real, l'autèntic.

Aquesta etapa històrica representa l'intent d'una accelerada transformació social que s'anirà concretant en la presa de diverses mesures de tipus revolucionari. També aquesta nova situació produirà excessos i desbordaments, concretats en assassinats i cremes d'esglésies i convents, difícilment controlables fins i tot pels propis comitès.

A Manresa no es produí cap mena d'intervenció militar el 19 de juliol. Hi contribuí decisivament el fet que el tinent coronel del Batalló de Metralladores de la nostra ciutat, Emeterio Saz, que era precisament un dels principals conspiradors contra la República, estigués absent aquells dies de Manresa. En canvi, el mateix dia 19 a la tarda, al Teatre Conservatori, quedava format provisionalment el Comitè del Front Popular i l'Aliança Obrera, representatiu de totes les forces obreres manresanes, que el 28 de juliol es transformaria en Comitè Revolucionari Antifeixista de Manresa. El 10 d'agost quedava constituït amb la següent representació: 3 membres dels Sindicats d'Oposició, 3 de la CNT, 3 de la UGT, 2 d'ERC, 2 del PSUC, 2 de la FAI, 1 en representació del POUM, Estat Català i Federals i 1 dels rabassaires. En el transcurs de la seva curta vida, el Comitè aniria sofrint diversos canvis en la seva composició.

El Comitè Antifeixista —que s'instal·la a l'edifici del Casino— serà durant 3 mesos qui portarà el govern de la ciutat. Organitzat en diferents dependències, el Comitè suplantarà l'Ajuntament en totes les funcions de la política municipal. Aquest últim quedarà prostrat i sense cap mena de poder. Tota la vida oficial de la ciutat, totes les decisions que afecten el municipi provenen del Comitè. L'Ajuntament no hi pinta res. Cal entendre bé aquesta situació, per no retreure a l'Ajuntament responsabilitats d'actes i fets, en els quals no només no prenia part, sinó que ni tan sols hi podia tenir cap tipus d'influència. Serveixi una mica per adonar-nos d'aquesta situació d'impotència de l'Ajuntament, el comentari que el seu alcalde, Francesc Marcet, d'Esquerra Republicana de Catalunya, féu recordant aquell temps: "En moltes ocasions em vaig plantejar el següent dilema: "Què és més cabal, quedar-me a l'Ajuntament, amb la impotència que em trobava o abandonar la ciutat a la sort del comitè?". I la res-

posta, en el meu interior, sempre va ésser la mateixa: que era convenient, a desgrat de tot, que continués l'Ajuntament al seu lloc i que procurés entremig de tanta desgràcia aminorar-la en tot el possible, i al cap d'uns anys i fredament estic orgullós d'aquella decisió, encara que em proporcionés disgustos i amargures que mai cap Alcalde de Manresa hagi igualat. No sóc home venjatiu i no desitjo mal a ningú, ni al més adversari, però si hagués de desitjar mal a algú li desitjaria tot menys que passés tres mesos a l'alcaldia amb les circumstàncies que hi vaig passar."²

Aquesta dualitat de poders —que a nivell de govern de la Generalitat durarà fins el 26 de setembre, data en què les organitzacions obreres entren al govern—, pel que fa a la política municipal, acabarà amb el decret de la Generalitat de l'11 d'octubre, pel qual es procedeix a la dissolució dels Comitès com a tals i a la seva incorporació a l'Ajuntament. D'aquesta manera, el 19 d'octubre es constituirà el nou Consell Municipal, que serà presidit per en Josep Corbella, de la CNT, i tindrà com a primer tinent d'alcalde a en Rafael Corvinos, fins llavors president del Comitè Revolucionari.

És aquest un marc polític que necessàriament haurem de tenir en compte per a comprendre els fets relacionats amb el salvament de la Seu.

L'ANTICLERICALISME

Una de les primeres conseqüències de la revolució és l'assalt i posterior destrucció de les esglésies de la ciutat. Aquest factor, unit a una forta persecució religiosa, ens palesa l'existència d'un anticlericalisme, que en alguns casos és visceral. L'anticlericalisme és viu i força estès en diversos sectors de la població. Així, a la premsa d'aquell temps hi sovintegen escrits d'una enorme ferocitat, en els quals s'ataca duríssimament el comportament d'una clerecia que ha estat absolutament reaccionària.

Avui dia ens pot semblar absurd el fet que s'ensorressin o cremessin esglésies, algunes d'un incalculable valor artístic, i ho és, evidentment, car, en última instància, podien haver estat utilitzades per a d'altres fins que no tinguessin res a veure amb la religió. Cal tenir en compte, però, —a més de la força de l'anticlericalisme—, que en aquell temps la incultura dels sectors més baixos de la població era molt gran i això provocava la identificació dels edificis religiosos amb els membres de l'Església, dels monuments amb els capellans que hi predicaven. I per això hom en demanava la desaparició, perquè volien que no quedés cap record d'aquell clero i, consegüentment, dels edificis on aquest predicava.

Ara han canviat tant la base de l'Església i les condicions socials que existien llavors que, si no s'aprofundeix en aquesta qüestió, és molt difícil explicar-se el perquè d'aquella fòbia anticlerical.

Cal distingir, a més a més, entre dues classes d'atacs a les esglésies: l'espontani, de la gent del carrer, i l'oficial, acordat i subvencionat pel Comitè i l'Ajuntament.

L'atac espontani

L'assalt a les esglésies començarà als primers dies de la revolta i es concretarà en l'entrada a les esglésies i destrucció de les seves imatges, altars, pintures, etc. Són assalts moltes vegades no programats, sinó que obeeixen a unes actituds espontànies de la gent, una gent que moltes vegades procedeix de les mines de Sallent o dels seus voltants.

No obstant això, cal tenir present que, si bé en molts casos aquests assalts a les esglésies podien respondre realment a la repulsa d'alguns sectors de la classe obrera contra la clerecia, també hi hagué molta gent que s'aprofità d'aquelles circumstàncies anormals de desgovern i caos, per entrar a les esglésies a robar. Així, malgrat que una de les primeres mesures del comitè havia estat la de recollir els objectes més valuosos de les esglésies —que el joier Espinalt valorava—, és evident que es van cremar i robar objectes d'incalculable valor. Que les destrosses i robatoris devien arribar a extrems importants ens ho confirma el fet que la CNT, a finals de juliol, es veié obligada a treure un manifest referit a aquesta qüestió i que el 6 d'agost sortís publicat un ban que advertia durament els qui realitzaven actes de pillatge i saqueig a les comunitats religioses³.

Aquesta foguerada inicial i espontània durarà uns quinze dies o tres setmanes; després, declinarà molt.

L'enderroc oficial

Enmig d'aquell ambient tan anticlerical, el Comitè Revolucionari acordava enderrocar totes les esglésies de Manresa sense excepció. Sembla que aquest acord fou pres unànimement per totes les forces integrants del comitè els primers dies de la revolta.

El fet que no hi hagués discrepàncies en l'acceptació d'aquella mesura que vindria a representar la pèrdua irreparable d'edificis —alguns d'ells d'un interès arquitectònic fabulós—, no vol pas dir que totes les organitzacions hi estiguessin d'acord. És més, algunes n'eren del tot contràries, però, dins d'aquell ambient revolucionari i antireligiós, era molt difícil i arriscat d'oposar-s'hi, i es veien obligades a assentir-hi.

Al llarg de diverses reunions s'anirà planificant la manera de dur a terme els treballs d'enderroc. Tenint en compte l'atur existent, sobretot en el ram de la construcció, es procedirà a contractar un important nombre d'obriers que formaran les anomenades brigades d'atur forçós. Algunes d'aquestes brigades executaran noves obres públiques (obertures, alineacions i pavimentacions de carrers, construcció d'un nou dipòsit d'aigües potables, inici de construcció de pisos econòmics, construcció d'un pont damunt del riu Cardener, etc.). D'altres, s'encarregaran d'enderrocar les esglésies. La manca de projectes en aquell moment i de materials —problema que s'anirà agreujant amb el temps—, potser contribuï que no poguessin destinar més treballadors a obres de construcció que no pas a les d'enderroc.

Les esglésies enderrocades seran, en total, set: Sant Domènec, Sant Miquel, el Carme, Sant Bartomeu, els Caputxins, Sant Ignasi i les Caputxines.

El número d'obriers contractats s'anirà incrementant fins a arribar a més de 600. Un informe realitzat el 12 de desembre del 1936 sobre l'estat de les obres de construcció o enderrocament ens diu que, en aquesta data, les brigades d'atur forçós ocupaven un total de 520 obrers, dels quals 252 tenien la missió d'enderrocar. Aquests estaven distribuïts de la següent manera: 44 a l'església de Sant Domènec, 12 a Sant Miquel, 36 al Carme, 45 al convent de les Caputxines, 52 a l'església de Sant Ignasi, 40 al convent dels Caputxins i 23 al campanar de la Seu.⁴

Les despeses de les obres aniran a càrrec de l'Ajuntament, que es veurà obligat a adoptar aquelles mesures acordades pel Comitè. El cost ocasionat pels jornals dels obrers serà enorme. Per exemple, d'octubre del 36 al gener del 37, els costos pujaran 760.723 ptes. d'aquell temps⁵. Arribarà un moment que l'Ajuntament no podrà aguantar més el pagament d'aquestes obres i haurà de reduir el nombre d'obriers contractats.

L'enderroc de les esglésies i l'inici de les noves obres no començarà fins el 7 de setembre. Així ho indica la proposició que, en data 31 d'octubre, el Departament de Foment i Treball fa al Consell Municipal i que aquest, en data 7 de novembre, quan ja totes les esglésies estaven mig enrunades, ha de convalidar⁶. També un informe redactat per l'arquitecte municipal el 19 de novembre de 1936 ens confirma la data del dia 7 de setembre, com la de l'inici del pla d'obres⁷.

El diari "El Dia", òrgan d'Esquerra Republicana de Catalunya, que manté un silenci pràcticament total envers la destrucció de les esglésies, fa una excepció amb l'església de Sant Domènec, l'enderrocament de la qual celebra car així —addueix— serà possible portar a terme el famós projecte d'en Francesc Cui-xart.⁸ El diari ens ratifica que l'enderroc de Sant Domènec comença el 7 de setembre, però no ens diu res de les altres esglésies.⁹

L'enderroc oficial, acordat per les organitzacions sindicals i finançat per l'Ajuntament, ha començat. L'assalt espontani ha desaparegut. Cal distingir ben bé aquests dos factors. Alguna església —com, per exemple, la dels Caputxins— es perdrà ja amb l'assalt, en ser incendiada. Les altres sucumbiran durant l'enderroc oficial. La Seu se salvarà —si bé amb desperfectes i pèrdues importants— tant de l'assalt com de l'enderroc. Anem a veure, breument, què se'n sap de l'assalt inicial.

UN CAPÍTOL FOSC

Després del 19 de juliol, encara se celebrà a la Seu la missa conventual durant 2 o 3 dies, fins que diverses persones avisaren els canonges del risc que corrien si continuaven celebrant els actes religiosos, ja que a alguns llocs havien començat a cremar esglésies i matar alguns capellans. El dia 22, Lluís Rubiralta, Joan Simón, Mn. Valentí Santamaria i el Dr. Joaquim Cornet es reunien per analitzar la situació del moment i preveure les mesures que s'havien de prendre en cas que ataquessin la Seu. Aquell mateix dia, la basílica quedava tancada.

Poc després es produïa l'assalt a la Seu. Aquest és un dels capítols més foscos de tota la història del salvament del patrimoni a Manresa, a causa de la diversificació de versions i el gruix de contradiccions existents entre elles. És una part molt complexa que haurem d'explicar molt sintèticament i sense entrar a fer cap anàlisi, ja que ens desbordaria del tot l'espai i la intenció d'aquest treball. Anem, doncs, a veure molt per sobre les dues versions més importants existents fins ara sobre l'assalt a la Seu.

La primera versió és la d'en Lluís Rubiralta i Garriga, que en aquells moments era President del Centre Excursionista Montserrat i membre de l'entitat "Amics de l'Art Vell", que aviat seria delegat de la Generalitat a Manresa i que jugaria un paper molt destacat en la recuperació del patrimoni artístic no només manresà sinó de diverses comarques del país. La seva versió ha quedat explicada extensament en les memòries que ell va escriure, titulades "Dos anys, dos mesos i nou dies al servei del patrimoni artístic i històric sense sou ni retribució", els capítols més significatius de les quals començaren a sortir publicats al periòdic intercomarcal Regió-7 el 22 de gener de 1981. També ell mateix va escriure un resum d'uns pocs fulls de la seva actuació, per l'entitat "Amics de la Seu". Finalment, part de la seva actuació surt reflectida en el llibre "El salvament del patrimoni artístic català durant la guerra civil"¹⁰ i en alguns articles que sobre aquest tema han anat apareixent.

Diu en Rubiralta que el 25 de juliol de 1936 s'assabentà que la Seu cremava i tot seguit s'adreçà al Comitè i a l'Ajuntament, fent-los conèixer el fet, però aquests no li feren cas; només l'Ajuntament li donà un volant per tal que el rebés el Comitè. Vista la infructuositat d'aquestes gestions, diu que se n'anà ell sol a la Seu on, davant del portal, hi havia una foguera que cremava tota classe d'objectes que molta gent havia anat traient de dintre. Rubiralta afirma que es féu passar per delegat de la Generalitat i convencé els incendiaris per tal que respectessin algunes obres artístiques de gran valor que hi havia dins de la basílica i que ell assenyalaria amb un guix blanc. D'aquesta manera pogué marcar —i, consegüentment, salvar— l'Arxiu, el retaule del Sant Esperit, la Cripta dels Cossos Sants —on ja havien causat estralls—, la Verge de l'Alba, el Retaule del Sant Sopa, el Museu, etc.

Seguint amb la mateixa versió, cap a les 8 del vespre, arribaren a la Seu uns cinc homes del Comitè, entre els quals hi havia en Rafael Corvinos. Rubiralta diu que Corvinos l'acompanyà al seu domicili, però no explica que el Comitè tingués cap tipus d'intervenció.

La segona versió correspon precisament al president del Comitè Revolucionari, Rafael Corvinos i Barraca, i està explicada en un extens treball manuscrit sobre el salvament de la Seu, en més de 10 hores de gravació exclusivament sobre aquest tema i en una rèplica de més de 100 pàgines a les memòries d'en Lluís Rubiralta.

Corvinos diu que l'assalt fou el dia 24 i no el 25 —sobre aquest punt existeixen diverses opinions— i que, un cop ell arribà a la baixada de la Seu veié a fora del portal de la Seu, creuat de braços, en Lluís Rubiralta. Aquest, en veure

Corvinos el cridà insistentment, li féu saber que dintre de la Seu hi havia els incendiaris i li demanà ajuda. Llavors tots dos varen entrar dins on —segons diu en Corvinos— es podia presenciar un espectacle dantesc, ja que gent escampada arreu de la nau de la basílica feia malbé tot el que trobava. Corvinos explica que, per aturar aquella destrucció, s'adreçà a tots els incendiaris, com a membre que era del Comitè Revolucionari —aquell dia encara no era president, ho seria poc després—, pregant-los que no continuessin fent destrosses. Els incendiaris no tan sols no li feren cas, sinó que l'insultaren i l'amenaçaren en treure'l de la Seu. Hagué d'insistir davant d'aquella gentada desenfrenada, a fi de convèncer-los que a la Seu hi havia tresors que, si se salvaven, es podrien vendre i així aconseguir armes i diners per a la guerra. La intervenció fou llarga i agitada. Corvinos diu que Rubiralta l'acompanyà al llarg de tot el recorregut però que estigué callat tota l'estona, ja que per ser una persona d'ideologia més aviat dretana, no es podia arriscar a actuar davant d'aquells incendiaris. Després de durs enfrontaments verbals i interminables discussions amb els assaltants, continua dient Corvinos, els convencé que traguessin fora tot el que ja havien destrossat per tal de cremar-ho, fent com una mena de crema simbòlica de la Seu. Quan per fi hagueren sortit tots, Corvinos diu que tancà la Seu amb la clau que hi havia al pany, i així impedí que s'hi pogués tornar a entrar, i per tant, la salvà de possibles assalts posteriors.

La considerable extensió que ocupen les dues versions completes, la minuciositat amb què són explicades i les contradiccions entre elles donen prou peu perquè es pugui realitzar un estudi exclusivament sobre aquest punt concret de l'assalt a la Seu. Però aquí s'ha preferit citar únicament l'existència d'aquestes versions —tampoc no es podien oblidar en fer un treball sobre la Seu—, però sense aprofundir-hi, i, en canvi, tractar més àmpliament, allò que en podríem dir la segona part del salvament de la Seu, o sigui, la que fa referència a la conservació de l'edifici, una part molt més interessant i que respon, com veurem, a una actitud col·lectiva de la ciutat. Sí, però, que convé esmentar el treball que Rubiralta portà a terme a dintre la Seu posteriorment a l'assalt, i que consistí en el trasllat de les peces de més valor cap a la Cova, lloc que l'Ajuntament designaria com a Museu. Fou una tasca de molts dies i de molta feina. Per dur a cap aquest meritori treball comptà sempre amb la col·laboració d'Artur Duocastella i d'altres membres d'un esforçat equip de manresans. En les seves memòries, Rubiralta diu que d'aquesta manera es pogueren anar traslladant a la Cova les banderes del Bruc, els llibres i lligalls de l'Arxiu, el frontal florentí, el retaule de Sant Marc, de Cabrera i Guàrdia, els sepulcres, la Verge de l'Alba, el retaule del Sant Esperit, etc.

EL COMITÈ DE SALVAMENT DEL PATRIMONI ARTÍSTIC

La tasca que Rubiralta i el seu equip dugueren a terme fou possible perquè s'havia constituït a Manresa, com a arreu de Catalunya, un comitè de salvament del patrimoni artístic. La Generalitat, que d'entrada s'havia vist desbor-

dada completament per la revolta, dictava apressadament unes primeres mesures per tal d'evitar dins del possible la destrucció d'obres d'art. Així els dies 23 i 24 de juliol acordava que es constituïssin a cada localitat uns comitès per a vetllar per la bona conservació del patrimoni artístic.

Arran d'aquests decrets, Francesc Perramon, Lluís Puig i Anselm Corrons, que aquells dies estaven treballant amb molts altres manresans en la constitució de l'Ateneu Popular —entitat que aplegaria la intel·lectualitat d'esquerra més destacada de la ciutat i que portaria a terme una feina ben positiva— visitaren el Comitè Antifeixista i l'Ajuntament, per tal d'informar-los de la propera creació d'aquesta entitat i per tractar de la constitució d'aquest organisme que havia de vetllar pel patrimoni artístic i cultural de la ciutat.

Amb el vist i plau del Comitè Antifeixista, anaren a l'Ajuntament i s'entrevistaren amb el conseller de Cultura, Josep Torra. En aquell moment aquest rebia una trucada de la Generalitat, per la qual s'havia d'incautar de tots els locals culturals de Manresa. Francesc Perramon proposà de reunir totes les entitats culturals per parlar d'aquest tema. La reunió se celebrà al mateix dia i representà la constitució del Comitè de salvament d'edificis públics i del patrimoni artístic i cultural.

La composició d'aquest Comitè, que es feia de conformitat amb els decrets de la Generalitat abans citats, quedava de la següent forma: President, l'alcalde, Francesc Marcet. Vocals: Josep Torra, conseller de Cultura; Josep Flor de Lis, conseller de Finances; Anselm Corrons, del Cercle Artístic; David Torrents Caus, de l'Ateneu Popular; Lluís Serrat, del Centre Excursionista de la Comarca de Bages; i secretari, Lluís Rubiralta, del Centre Excursionista Montserrat¹¹.

En les seves memòries, Rubiralta afirma que fou destituït del càrrec de secretari i que hagué de passar a ser un simple vocal per oposició d'alguns membres, i també que havia d'actuar vigilat.

La comissió, a la pràctica, no funcionà i es reuní molt poques vegades, però la seva constitució permeté Rubiralta d'actuar, a partir de llavors, amb el suport o tolerància del Comitè Antifeixista i de l'Ajuntament. Fou d'aquesta forma que Rubiralta pogué anar realitzant el seu valuós treball.

LA CAMPANYA PER AL SALVAMENT DE LA SEU

Hem dit abans que l'enderroc oficial de les esglésies de Manresa començava el setembre del 1936. De moment, la Seu —que, com els altres temples, havia estat condemnada a desaparèixer— se n'escapava. Motius? Sens dubte, havia començat ja una campanya en pro de la seva conservació, que, si bé inicialment trobà pocs adeptes —evidentment, en molts casos, a causa de la por existent— acabà aconseguint el suport de molts estaments de la ciutat.

Efectivament, durant alguns mesos, ens trobem en una etapa de gran tensió en la qual es porten a terme nombroses gestions a tot nivell per salvar l'edifici de la Seu, que constantment tenia damunt seu la sentència de destrucció.

La decisió de salvar o enderrocar la Seu corresponia evidentment al Comitè Revolucionari Antifeixista, però aquest, a la vegada, es trobava bastant lligat a les organitzacions sindicals, que eren en realitat les que podien decidir-ne el destí. Quines eren les posicions dels diferents grups polítics que formaven el Comitè? Doncs, els representants de la CNT, FAI i Joventuts Llibertàries —amb alguna excepció— i alguns membres de la UGT eren acèrrims partidaris del seu enderroc. Els Sindicats d'Oposició inicialment també, però aviat defensaren la seva conservació. Les altres organitzacions volien salvar l'edifici, llevat d'alguns pocs membres, entre ells un d'Esquerra Republicana de Catalunya que, sens dubte, constitueix un cas ben estrany, ja que, mentre l'alcalde Marcet, els consellers d'Esquerra i tot el partit en pes feien els possibles i impossibles per a salvar la Seu, el representant del partit al Comitè Revolucionari defensava arrossegant l'enderroc.

Així doncs, el Comitè, que havia d'examinar i debatre la forma com s'havia d'anar desenvolupant la revolució, el tema de les milícies, la fabricació d'armes, les col·lectivititzacions, etc., tenia també damunt la taula el tema de l'enderroc de la Seu. Cada dos o tres dies aquest assumpte figurava dins l'ordre del dia. Les discussions eren sovint violentes i no s'arribava mai a cap acord definitiu. L'argument que més utilitzaven els partidaris d'ensorrar-la era la ira que —segons ells— despertava la majestuosa silueta de la basílica als milicians que passaven per l'estació del Nord en direcció al front i que semblava donar a entendre que a Manresa no s'havia fet res quant a repressió religiosa. Opinaven que era un repte, un insult, per als milers de milicians que anaven a donar la vida al front.

Algunes postures eren força intransigents i en alguns casos amenaçaven amb fer volar amb dinamita la Seu. Era una amenaça que no es podia desmerèixer perquè de dinamita n'hi havia suficient.

La falta d'acord majoritari entre els membres del Comitè anava retardant la decisió final, però aquesta es podia prendre en qualsevol moment i això feia que el tema de la Seu fos d'actualitat permanent.

La campanya, doncs, per evitar allò que, de portar-se a efecte, hauria estat una de les aberracions més grans en la història de la nostra ciutat i un cruel atemptat contra el nostre patrimoni col·lectiu, començava immediatament després de conèixer-se que s'havia acordat enderrocar totes les esglésies. Fou una campanya que podríem titular "almenys salvem la Seu", ja que totes les altres esglésies —algunes com la de Sant Miquel, d'una antigor i bellesa extraordinàries— ja s'havien donat per perdudes. Es cregué convenient ajuntar tots els esforços en un únic objectiu: salvar la Seu, prescindint de les altres esglésies, no fos cas que per voler abraçar molt es perdés tot.

Vegem ara, doncs, algunes de les gestions que es realitzaren. Cal dir tot seguit, però, que en molts casos no sabem la data en què es produïren i per això l'ordre d'intervencions que detallarem no vol dir que correspongui necessàriament a l'ordre cronològic en què realment s'efectuaren.

La intervenció de Ventura Gassol

Una primera intervenció es dugué a terme precisament arran d'una petició que la Comissió de salvament del patrimoni artístic local efectuà al conseller de Cultura de la Generalitat, Ventura Gassol, per tal que enviés uns tècnics perquè valoressin les obres i joies d'art que encara hi havia dins la Seu, per si es creia oportú treure-les i preservar-les. Ventura Gassol contestà que veia amb bons ulls la proposta, però que abans desitjava mantenir una entrevista amb membres del Comitè Revolucionari i de l'Ajuntament sobre aquest afer. Acceptat el suggeriment, partiren cap a Barcelona, el conseller de Cultura, Josep Torra, el tinent d'alcalde de Finances, Josep Flor de Lis, i el tinent d'alcalde d'Assistència Social, Ramon Sanz, per part de l'Ajuntament, i en Rafael Corvinos i Joan Espinalt per part del Comitè Revolucionari.

La reunió seria tempestuosa. Corvinos explica que en Ventura Gassol els rebé amb gran duresa i els recriminà furiosament sobre els acords que havien pres d'ensorrar les esglésies. Els retragué que Manresa era l'única ciutat gran de Catalunya i d'Espanya que no volia deixar cap església, i els digué que això era intolerable.

No costa gaire d'imaginar l'il·lustre conseller de Cultura recriminant a uns homes, els partits dels quals —alguns més per força que per voluntat— havien acordat d'ensorrar les esglésies de la ciutat. I l'escena no deixa de ser dramàtica si tenim en compte que els membres de l'Ajuntament presents en aquesta entrevista eren del tot contraris a l'enderroc i es destacaren molt en la lluita per a salvar la Seu.

Malgrat la severitat emprada pel conseller de Cultura, la impressió que d'aquella entrevista s'endugueren els manresans fou positiva, ja que tal com diu Corvinos: "L'interès de Ventura Gassol pel patrimoni artístic de Manresa que el féu arribar fins i tot a l'insult, ens va infondre, no obstant, admiració i respecte".

La resposta a la petició concreta per la qual s'havia realitzat la reunió —la tramesa de tècnics— fou que hi anirien tan aviat com poguessin, però que calia tenir paciència perquè disposaven de poc personal expert. La Generalitat, com és lògic, es trobava desbordada per la nova situació i no donava l'abast a atendre totes les peticions d'ajuda que rebia de tot Catalunya. Cal tenir, però, en compte que en aquells moments la Seu estava protegida i, per tant, no corria perill de ser assaltada. En aquella mateixa reunió, Gassol féu assegurar als manresans que no ensorrarien la Seu, cosa que aquests devien fer sense massa convicció, tenint en compte que el destí de la basilica, en aquells moments, era ben incert.

La visita dels tècnics, segons Corvinos, no es realitzà fins al cap d'uns dos mesos aproximadament, o sigui, quan ja el Comitè havia desaparegut com a tal. En aquella ocasió, els perits feren una detallada inspecció de l'interior de la Seu i ratllaren amb guix blanc les peces de més valor que encara no havien estat traslladades a la Cova i que calia conservar.

Les primeres gestions a nivell ciutadà

Una de les primeres actuacions fetes amb l'objectiu de salvar la Seu fou la realitzada per l'arquitecte municipal, Pere Armengou, en Lluís Rubiralta, el metge Francàs i dues persones més, que compareguren davant del Comitè Revolucionari, fent-los veure la barbaritat que representaria enderrocar la Seu i el ridícul que farien davant del món si això es portava a terme, i demanant que s'evités. Els membres del Comitè varen respondre que, si bé ja s'havia acordat ensorrar totes les esglésies sense excepció, com a deferència i concessió especial a ells, demanarien als sindicats que reconsideressin aquest acord pel que fa a la Seu. D'ells, doncs, depenia que es modifiqués o es confirmés la resolució presa.

Efectivament, l'acord tornà un altre cop a les forces sindicals, per a la seva reconsideració o confirmació. L'arquitecte municipal —que jugà un paper importantíssim en tot allò relacionat amb el salvament de la Seu— anà seguint pas a pas el desenvolupament dels fets, procurant, és clar, influir i fer propaganda perquè les organitzacions revoquessin l'acord. Ell formava part de la directiva del Comitè de Control del Ram de Construcció, que era l'encarregat de les obres a la ciutat; dins d'aquest comitè hi havia dos representants de la UGT i dos de la CNT. Aquests dos de la CNT, segons explica l'arquitecte, eren totalment contraposats. Les concepcions i idees de cada un d'ells val la pena de reflectir-les per adonar-nos, una mica més, de quines posicions hi havia respecte al tema de la Seu.

Un d'ells era del tot partidari de la seva destrucció i sempre amenaçava en tirar-hi dinamita si, finalment, s'aconseguia salvar l'edifici. En canvi, l'altre, un tal Cano, mostrà en tot moment interès per les argumentacions de l'arquitecte i es començà a apassionar vivament per l'art i el patrimoni, per la seva història, pels seus estils, etc.

Fou tan gran el seu interès que arribà a intervenir en l'assemblea que la CNT celebrà al seu estage, a l'ex-col·legi dels Germans de les Escoles Cristianes, per reconsiderar l'acord d'enderrocar la Seu. Allà, en Cano —que era un líder en el ram de la construcció— va fer un discurs sobre l'art i la importància arquitectònica que tenia la Seu. Pere Armengou, testimoni d'excepció d'aquella emocionant assemblea on més de 300 militants de la CNT havien de decidir si la Seu se salvava o no, diu: “Acabà el discurs i es produí un moment de silenci i de reflexió —me'n recordo molt bé—, en què semblava que la gent meditava les argumentacions d'en Cano, però, de sobte, sortí una veu que digué: “Oye Cano, y tú ¿cómo lo sabes todo esto?” I a l'home no se li acut res més que dir: “Porqué me lo ha dicho el arquitecto”. Va ser fatal, es van sentir crits, xiulades i la proposta de salvament de la Seu —que semblava que anava per bon camí— es rebutjà definitivament”. La CNT, doncs, acordava per segona vegada enderrocar la Seu.

Poc després, i amb el mateix objectiu de debatre la proposta de reconsideració, se celebrà una assemblea al local de la UGT, que estava instal·lat al Col·legi dels Infants. En Marcel·lí Font, secretari d'organització d'aquest sindicat, demanà a l'arquitecte que seguís l'assemblea per si en un moment donat calia

la seva intervenció per a justificar la conservació de la Seu. Pere Armengou, des de fora, anà sentint tot el debat d'aquella cinquantena de persones. Hi hagueren pros i contres i s'arribà llavors a una espècie d'empat, que en Font aprofità per a proposar a l'assemblea que entrés l'arquitecte i donés les seves argumentacions. Els efectes foren els mateixos que en el cas de la CNT: tot se n'anà en orris. L'assemblea digué que l'arquitecte no havia d'anar a fer res allà i decidí també de confirmar l'acord d'ensorrar la Seu.

Una altra visita al Comitè Revolucionari per pressionar pel salvament de la Seu va córrer a càrrec de Joaquim Amat i Piniella —persona cultíssima, que era el secretari particular de l'alcalde Marcet—, el Dr. Lluís Puig, Anselm Corrons i en David Torrents Caus —intel·lectual del POUM—. Aquests manresans visitaren el Comitè després d'haver fracassat en el seu intent de recollir signatures de presidents d'entitats a favor de la conservació de la Seu. “És molt vergonyós haver-ho de dir —assenyala el Dr. Puig— però no vam trobar signatures en uns moments en què la Seu estava realment en perill”. Continuava havent-hi una por generalitzada que impedia a molts donar cap pas.

A tall anecdòtic es pot dir que, en entrar al Casino —seu del Comitè—, l'Anselm Corrons va cometre l'error de saludar dient “Santa nit”, que, en aquells moments d'anticlericalisme, semblava una provocació. Es va armar un petit aldarull, però no tingué conseqüències. En aquesta visita, en la qual es presentà un escrit “on es demanava amb clemència que tinguessin el seny de no enderrocar la Seu”, Lluís Puig comenta que la seva sorpresa va ser veure com representants del Comitè que ell creia que sortirien a defensar-los no van dir res i, en canvi, els va donar la raó l'Enric Grau, membre de la FAI, o sigui, de qui menys ho podia sospitar.

Aquest fet pot explicar-se perquè hi havia representants de partits i sindicats que individualment és probable que estiguessin a favor de salvar la Seu, però s'havien de limitar a complir les consignes de les seves respectives organitzacions. D'altra banda, cal remarcar-ho, és segur que hi havia representants contraris a l'enderroc, però no gosaven oposar-se als sindicats.

L'Anselm Corrons explica que els féu veure que l'edifici de la Seu era un lloc ben adient per a instal·lar-hi “una seu central dels sindicats de Manresa”. Així, l'altar major podria servir de “presídiu” i a cada altar s'hi podria instal·lar un sindicat de cada ram. “Els vaig fer un dibuix i tot —diu en Corrons— amb una falç i un martell com una casa de pagès a l'altar major, recordant aquells cèlebres comitès de l'URSS tan espectaculars”. “Busqueu-ne de locals d'aquesta estructura —els deia—, no en trobareu cap més”.

També el Comitè de conservació d'edificis públics i del patrimoni artístic i cultural adreçava el 5 de setembre un escrit al Comitè Revolucionari fent-li present “la conveniència de respectar l'edifici de la Seu, tenint en compte el seu valor arquitectònic i artístic i demanar-li que, per aquesta raó, en el pla d'obres que projecti aqueix Comitè no hi sigui comprès l'enderrocament de l'esmentat edifici”¹².

ELS PREPARATIUS PER A L'ENDERROC

Aquestes gestions, més algunes altres que després citarem, aconseguiren retardar la decisió sobre el destí que havia de tenir la Seu i, per tant, feren que les obres d'ensorrament no comencessin el 7 de setembre com als altres temples. No obstant això, la pressió obrera a favor de l'enderroc era molt forta —acabem de veure que les organitzacions sindicals ho acorden per segona vegada— i, en arribar el mes d'octubre, aconsegueix imposar-se. Efectivament, als primers dies del mes d'octubre s'inicien els preparatius per a enderrocar la Seu. Aquest gravíssim fet comporta noves i urgents intervencions:

Intervenció de la Generalitat i de l'arquitecte municipal

En vista que s'anava a començar d'immediat l'enderroc, l'arquitecte municipal suggerí que s'iniciés pel campanar, i que per fer-ho construïssin unes bastides per tal de baixar les roques amb un muntacàrregues, la qual cosa comportava una important demora que és el que hom pretenia.

Immediatament, la nova de la destrucció arribà a la Generalitat. Sembla que la comunicà en Josep M Rosal, que tingué una bona actuació en tot l'afer de la Seu. L'arquitecte Gudiol explica que Ventura Gassol el féu anar a Manresa perquè havien acordat, tirar la Seu a terra. Conscient, però de la seva poca autoritat per a evitar l'enderroc, Gudiol, amb una tarja de Ventura Gassol anà a veure en Garcia Oliver i li demanà que telefonés al Comitè de Manresa perquè no es portés a terme la destrucció. Garcia Oliver li contestà que ell no podia donar cap ordre d'aquest tipus, que no es podia comprometre a una cosa d'aquesta mena. Llavors Gudiol li demanà si, com a mínim, ell —en Gudiol— podia dir-los que havia estat designat per en Garcia Oliver com a arquitecte encarregat per a dirigir les obres d'enderrocament. Garcia Oliver respongué afirmativament i llavors Gudiol es dirigí a Manresa on parlà amb el Comitè i anà a inspeccionar i dirigir les obres. D'immediat donà ordres per tal que es construís una gran bastida i —tal com havia proposat en Pere Armengou— que comencessin a enderrocar el campanar. La tàctica seguida pels dos arquitectes era la de començar per les parts secundàries de l'edifici i d'anar alentint al màxim les obres en espera d'una situació més favorable que permetés una solució adient. Es tractava, doncs, de guanyar temps.

La idea de començar l'enderroc pel campanar obeïa principalment a que era una part que no s'avenia amb l'estil de l'edifici. Respecte a aquest punt, en Gudiol diu: "Jo sabia perfectament que la punta aquella era afegida i que a més hi feia nosa. Veritablement havia estat un error fer aquell campanar. El meu pla era destruir les parts afegides. A molts pobles i ciutats de Catalunya seguíem la norma d'ensorrar coses accesorïes i no tocar l'estructura fonamental. Era l'única alternativa que teníem. Mentrestant, els diners s'acabaven i així es podien salvar molts edificis".

I Pere Armengou recorda: "Després de la guerra vaig anar a veure en Soler i March (l'arquitecte que havia realitzat el projecte del campanar) i el vaig

consolar dient que aquella punta havia salvat la Seu, que si no hi arriba a haver aquell campanar, la Seu avui no existiria”.

La bastida per a començar les obres d'enderrocament del campanar, com a primer pas per a ensorrar tot l'edifici de la Seu, s'anava construint. La situació, doncs, era ben crítica.

La carta de l'alcalde Marcet i les seves conseqüències

Es dins d'aquell ambient ben pessimista pel destí de la nostra Seu que a l'1 d'Octubre surt publicada als diaris locals, una carta de l'alcalde Francesc Marcet que, pel seu interès històric, cal reproduir íntegrament:

“La notícia que ha corregut aquests darrers dies segons la qual es procediria a l'enderrocament de l'ex-església de la Seu, ha tingut, desgraciadament, confirmació. En constatar-la, m'he sentit ferit en els meus sentiments de manresa davant l'evidència que una tal idea pugui ésser portada a la pràctica.

Es per aquesta raó que per mitjà d'aquesta lletra oberta em dirigeixo, com a primer ciutadà, al Comitè Antifeixista de Manresa i a totes les organitzacions artístiques, obreres i polítiques de la ciutat per tal que posin el seu esforç per a salvar l'edifici de la Seu. Els ho demana el qui, junt amb els seus companys republicans i laics del Consistori, va decretar l'enderrocament de l'església i la supressió de l'àngel del Cementiri, precisament en moments que no era fàcil ni planer prendre determinacions d'aquesta mena, car, com és públic i notori, calgué sostenir una forta lluita amb l'adversari i àdhuc el signant fou víctima d'un atemptat ordit i fet executar per elements clericals.

Dic això, no pas per a retreure fets passats, sinó perquè es vegi clarament i per a dur al convenciment de tothom que el desig que no sigui enderrocada la Seu, no obeeix a cap mòbil ni sentiment religiós, sinó tan sols a l'amor a la ciutat i a les seves belleses. I des d'un punt de mira purament artístic, que és l'únic que interessa al signant, és innegable que l'edifici de la Seu té un valor arquitectònic extraordinari, reconegut per propis i extranys.

Altrament, pel lloc on està emplaçat l'edifici, contribueix a donar externament una fesomia característica a la ciutat i no cal recordar la cura que han tingut gairebé totes les ciutats del món a conservar, àdhuc enmig de les majors transformacions político-socials els edificis que, pel seu valor artístic o històric, tenen un relleu peculiar, sense que això les hagi privat de destinar-los a altres fins.

L'Ajuntament no s'ha oposat a l'enderrocament de les esglésies que no posseeixin un valor artístic destacat i la prova és que paga les despeses que ocasiona.

Es pels motius exposats que m'he cregut en el deure de dirigir-me als organismes i entitats esmentades perquè atenguin el prec de l'Ajuntament i de demanar a l'opinió republicana i laica que uneixi la seva veu a la meua en el sentit indicat, car no dubto que gairebé la totalitat de manresans pensen en aquesta qüestió com l'Ajuntament.

Si aconseguim que qui pugui fer-ho deixi sense efecte l'ordre d'enderroca-

ment de l'ex-església de la Seu, haurem prestat tots un bon servei al patrimoni artístic de la ciutat i, en cas contrari, salvarem davant la posteritat la responsabilitat que, d'altra manera, es podria derivar de la nostra negligència".¹³

L'alcalde Marcet, que ja havia pressionat moltes vegades i amb energia el Comitè —com altres membres de l'Ajuntament— perquè no es portés a terme l'enderroc, ara ho fa ja públicament i amb un intent gairebé desesperat d'aturar-lo.

La carta d'en Marcet —que és una prova més de la nul·litat de poder de l'Ajuntament— cal valorar-la molt positivament especialment per una raó: perquè permet que la qüestió de la Seu surti per primera vegada a la llum pública, amb la consegüent ressonància que comporta, i fa perdre la por a moltes entitats i persones que fins aquell moment potser no havien gosat manifestar-se i que ho faran a partir d'ara. La carta, doncs, és la porta d'entrada, el trampolí d'una allau de peticions i pressions per evitar l'enderroc de la Seu. És una carta que —tal com opinen Francesc Perramon, Lluís Puig i Jacint Carrió— pot molt ben ser que hagués estat escrita, o, si no, molt influenciada, per en Joaquim Amat i Piniella, que era l'home de confiança i el secretari particular de l'alcalde, i que jugà molt fort en l'afer de la Seu.

Efectivament, doncs, aquesta carta produeix immediatament una onada d'adhesions, L'endemà mateix ho fa Acció Catalana¹⁴. El dia 3, la secció de Manresa de la Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya de la UGT.¹⁵ El dia 5, la Comissió de Cultura d'Esquerra Republicana de Catalunya, la presidenta de la qual era Antonieta Feliu.¹⁶ El dia 7 apareix a la premsa una lletra de les entitats esportives en la qual, després de mostrar l'adhesió a la carta de l'alcalde, demanen "que si no hi hagués projecte per a la utilització de l'esmentat edifici, que es destini a pista coberta, realitzant així el tan necessari Casal dels Esports (...). No creiem necessari detallar les moltes possibilitats d'instal·lació que de si té el projecte que en el seu dia i de forma extensa podrà presentar-se, però sí que creiem obligat remarcar que l'esmentat edifici s'adapta per convertir-se en el futur gimnàs de tots els escolars manresans, planter d'homes perfectes, tant corporal com intel·lectual, d'un no llunyà demà". Firmen la carta: Penya Ciclista Bonavista, Gimnàstic Boxing Club, Unió Manresana de Basquetbol, Club Natació Manresa, Sport Ciclista Manresà, C.E. Manresa Secció Atlètica, Societat Naturista, C.E. Manresa, Club Alpí Manresa Secció d'Esports de Muntanya, Billar Club Manresa, Esquí Club Manresa Secció d'Esquí de Muntanya, Esquerra Republicana Secció d'Esports, Penya Ciclista Manresa, C.E. Montserrat, Club Muntanyenc Manresà, Club d'Escacs Manresà.¹⁷

El mateix dia 7, el Cercle Artístic de Manresa feia pública també la seva adhesió a la carta d'en Marcet, dient: "Defenseu la conservació de la Seu, prescindint de la seva significació religiosa, per la seva valor arquitectònica, com protestariem, posem per cas, contra la destrucció d'altres construccions remarcables, com són el Jutjat amb la seva façana neoclàssica, el Pont Vell, etc.". ¹⁸

El dia 8 s'hi adheria Estat Català, assenyalant que "Es necessari fer desa-

parèixer tot quant d'inútil resti de l'etapa anterior, amb llurs falsos ídols i fanatismes, però hem d'anar molt en compte a confondre-ho amb el que sigui art veritable".¹⁹ El dia 10, el Comitè de conservació d'edificis públics i del patrimoni artístic i cultural tornava a fer sentir la seva veu, dient: "...és amb visible plaer que aquest Comitè constata que, malgrat la diversitat de llurs ideologies i doctrines, totes les entitats coincideixen en demanar la conservació de la Seu per motius purament artístics. Confia el Comitè que aquestes opinions, inspirades exclusivament en un sentiment d'amor a les bel·leses de la ciutat, seran escoltades, amb la qual cosa es prestarà un gran servei al patrimoni artístic de Manresa i de Catalunya".²⁰ Com es veu, les raons adduïdes per a conservar la Seu eren lògicament de tipus artístic i arquitectònic. També el dia 14 s'adheria a la carta de l'alcalde Marcet el Grup Excursionista de la Cooperativa Obrera manresana²¹ i el dia 15, el "Foment de la Sardana", dient "Seria de dolendre que degut a l'ofuscació del temps revolucionari que estem vivint, es portés a terme una de les més fortes, per la nostra ciutat, vexacions del Patrimoni artístic".²²

Per si calien noves idees per a la utilització de l'edifici de la Seu, el 18 d'octubre, l'Assemblea de Treballadors de la Terra del Bages, sol·licitava al Consell Municipal, entre altres coses, "que els fos concedit el local de l'ex-església de la Seu, per a instal·lar-hi el mercat central major i magatzem de la Federació".²³

Altres gestions

Com s'ha pogut anar veient, doncs, la pressió al Comitè Revolucionari i a les organitzacions sindicals que havien de decidir sobre el destí de la Seu fou molt intensa. I el tema era seguit amb veritable interès per molts manresans. Durant els mesos de setembre i octubre tingueren lloc —algunes abans, altres després de la carta d'en Marcet— nombroses gestions d'intel·lectuals, artistes, treballadors, polítics, en una paraula, manresans, que feren tot el que pogueren, que batallaren àrduament perquè la Seu es pogués salvar. Recordem alguns noms: Francesc Marcet, Joaquim Amat i Piniella, Josep Torra, Josep Flor de Lis, Ramon Sanz, Lluís Rubiralta, Pere Armengou, Dr. Lluís Puig, David Torrents Caus, Carles Costa, Anselm Corrons, Josep M. Rosal, Delfi Dalmau, Antonieta Feliu, Evarist Basiana, Joan Vilanova, Àngel Llobet, els Srs. Joan, Sebastià i Josep Jorba Rius, l'il·lustre catedràtic de l'Institut, Aniceto León Garre —que, enormement preocupat per la possibilitat que es perdés la Seu, parlava amb membres del Comitè i els donava arguments perquè els utilitzessin per a contrarestar als dels contraris—, tots els homes de l'Ateneu Popular, que tant feren en aquest sentit, i tants i tants altres manresans. L'actuació d'alguns d'ells l'hem pogut conèixer a bastament; la d'altres —que segurament també fou ben útil— romandrà per sempre en l'anonimat.

El ressò a la premsa

A partir de la publicació de la carta de l'alcalde, doncs, es trenca finalment el silenci que envoltava el tema de la Seu i els diaris en comencen a parlar i a oferir fins i tot opinions i comentaris, especialment "El Pla de Bages", diari que havia estat incautat pel POUM.

Així, el 3 d'octubre, era en Pere Fitó (que escrivia amb el pseudònim "Mariné") qui en un article titulat "El meu vot en pro" deia: "Jo crec que la Seu, en lloc d'ésser una gran joia d'art, és un casal on hi fan niu les òlives, una casa en la qual no hi pot viure ningú, de tant fosca com és, i que representa l'acumulament d'un fanatisme de generacions i generacions. Ara és l'hora d'acabar amb tot el que ens pugui recordar els anys d'esclavitud en els quals s'obligava a la gent a construir aquests grans edificis, que algú ha dit que són d'un valor històric incalculable".²⁴ En canvi, dos dies després, en Zurita Cervelló, un intel·lectual anarquista enamorat de l'art, replicava: "L'edifici de la nostra Seu, amb la Cova per pedestal, és la millor vista artística del país. La Seu pot ésser un museu, una biblioteca —àdhuc, si voleu, un magatzem de seradures— però, seguint l'exemple de Barcelona, mai es pot enderrocar, com tampoc enderrocaran allí les muralles romanes, ni la plaça del rei".²⁵

El dia 8 sortia un assenyat escrit de qui seria aviat conseller de Cultura de l'Ajuntament i militant del POUM, Carles Costa, i uns dels membres actius de la campanya per aturar l'enderroc de la Seu, que deia: "...la guerra no es decideix tirant a terra edificis que estan al nostre poder, sino anant al front a plantar cara a l'enemic. Valdria molt més que tots aquests homes que treballen actualment en aquesta feina, agafessin les eines i els camions i marxessin cap el front a fer trinxeres, parapets, ponts, etc. etc. Fóra més encertat que les pessetes que setmanalment es gasten a Manresa per tirar esglésies a terra, es fessin servir per comprar o fabricar material de guerra per anar a enderrocar les esglésies dels pobles que encara estan a mans dels feixistes". I, més endavant: "Seria en va que enderroquéssim totes les esglésies si per manca d'activitats i de material perdéssim la guerra, doncs el feixisme triomfant tornaria a aixecar damunt de la fam i la misèria de la classe treballadora uns altres edificis que, com aquests que ara volem destruir, representessin la submissió i el servilisme d'una classe al damunt de l'altra".²⁶

Aquest escrit motivà, fins i tot, una presa de posició del diari "El Dia", òrgan d'Esquerra Republicana de Catalunya, que fins llavors no s'havia manifestat i que, el 12 d'octubre, fent-se ressò de la proposta de Carles Costa d'emprar homes i diners per al front, deia en un editorial: "No solament trobem encertada la idea del nostre col·lega, sinó que celebrariem que ben aviat aquesta suggerència prenguéu peu en l'opinió pública i que els organismes responsables que tenen el deure de treballar, el més encertadament possible en pro de la causa proletària, la tinguessin en compte, per a disposar la seva efectivitat, ordenant la realització d'obres que fossin de més utilitat pel triomf contra el feixisme o per la consolidació del nou règim social que es comença a estructurar a Catalunya. En aquest moment es toparia, per posar en pràctica aquesta idea,

amb un impediment: el de què es deixarien una sèrie d'edificis començats d'ensorrar, però, no obstant això, a part de Sant Domènec i Sant Miquel, que són els que estan més avançats, fóra molt convenient la suspensió de l'enderrocament de les altres esglésies". I, referint-se a la Seu, afirmava: "Hi ha, però, encara una faceta més delicada en aquesta qüestió, i és la de què estiguin en perill de desaparèixer verdaderes joies arquitectòniques la sort de les quals no pot decidir ni un comitè, ni una ciutat, ja que són patrimoni de la nació. En el cas concret de la nostra Seu, fóra un funest error destruir-la, ja que un edifici com aquell, és un orgull per a una ciutat i per a un poble. Seria absurd encegar-se en una pueril fal·lera de destrucció, fent desaparèixer un monument que, prescindint de la significació que tingué i que ja no ha de tenir d'ara en endavant, és d'una bellesa arquitectònica inapreciable".²⁷

El dia 28, Zurita Cervelló tornava a fer-se sentir en un article que sembla adreçat a en Pere Fitó: "Veig que la Seu està en perill. Quatre analfabets anticlericals, però casats per l'església i amb els fills batejats i sustentant per vergonya el nom d'un sant del santoral religiós, se les donen per fer el "furibundo" a deshora, enderrocant tot el que els sembla sense mirar prim. Feu-los anar una temporada a voltar món o a Barcelona a veure si enderroquen la Sagrada Família i la Seu d'allà o aparten de la vida artística i arquitectònica els valors que fins a la URSS han respectat deixant-ho per museu del poble".²⁸

No podia faltar la resposta d'en Pere Fitó, el dia 31, en un contradictori i pobre article: "Amb el que jo no comptava és amb que se'm tirés en cara la meva ruqueria —que tradueixo en insult— pel sol fet d'opinar al contrari de molts. Jo, que em creia que pel sol fet d'ésser fill i ciutadà de Manresa, tenia veu i vot —equivocat o no— es veu que no és pas així per alguns, però apart que així sigui, segueixo opinant que la Seu s'ha d'enderrocar i, un cop fora, al seu lloc hi hauria una bona miranda i regular parc, que ara Manresa no té i que a algun veïnat que ara no hi toca el sol hi tocaria. (...) No es treu S. Domènec i S. Miquel per les necessitats de l'instant? Doncs la Seu també es pot treure, que pot servir millor per una altra cosa que no pel que es pensa fer servir. No obstant, jo crec que els diners que costaria l'enderrocament valdria més pagarlos per fer trinxeres al front (el company Costa tingué una bona idea)".²⁹

LA DECISIÓ FINAL

Al costat d'aquest article d'en Pere Fitó, trobem la següent nota de la redacció d'"El Pla de Bages": "Fem avinent als nostres col·laboradors que no es publicarà cap més article que faci referència a l'ensorrament de la Seu, doncs el Consell Municipal ha pres en ferm —creiem— unes determinacions en aquest sentit, i no ens sembla ja adequat mantenir cap més polèmica sobre aquesta qüestió".³⁰

El contingut d'aquesta nota és d'una gran transcendència, però també d'una gran imprecisió, ja que no ens explica quina és la determinació que s'ha pres envers la Seu. De tota manera, aquesta qüestió queda aclarida en l'infor-

me del Departament de Foment i Treball realitzat el 31 d'octubre que hem comentat anteriorment i que —referint-se a l'estat en què es troben les esglésies— diu: "En l'actualitat està totalment enllestit l'enderrocament de la de Sant Bartomeu, gairebé llest el de Sant Miquel i molt avançats els restants, excepte el de la Seu que, per acord posterior, s'ordenà que fos limitat a la part moderna de l'edifici".³¹

Com hem assenyalat abans, inicialment l'enderroc del campanar s'entenia com una primera fase per a ensorrar tota la Seu. No obstant això, ara veiem que, abans d'acabar el mes d'octubre, es canvia de criteri i s'acorda enrunar únicament el campanar i alguna altra part secundària i salvar la resta de l'edifici, en definitiva, salvar la Seu.

Aquest fet ens planteja dos interrogants bàsics: Primer, qui el pren aquest acord, el Comitè o el Consell Municipal? Segon, per quines raons concretes?

Respecte a la primera qüestió, si tenim en compte que aquesta resolució de limitar l'enderroc a la part moderna es pren a mitjans o finals d'octubre —no sabem la data exacta— i que el Comitè Revolucionari desapareix el dia 19 del mateix mes, no queda clar si aquest acord és obra del Comitè o del Consell Municipal. Segons la nota d'"El Pla de Bages" hom creu que seria el Consell Municipal qui l'hauria pres. I cal creure que fou així, com també que aquest acord no trobà cap oposició dels membres del Comitè que acabaven d'entrar a la Casa Gran. En aquest sentit, és probable que el canvi de casa i d'ambient influïssin a l'hora d'adoptar aquesta determinació.

La segona qüestió planteja més complexitat, perquè cal tenir present que la resolució de salvar la Seu no es podia prendre sense conformitat prèvia dels sindicats de la CNT i la UGT. O sigui que si s'aturava l'enderroc era perquè aquests així ho havien decidit, canviant la seva opinió inicial. Sembla segur, però, que l'acord final no es prengué en cap assemblea multitudinària —com la que n'havia decidit l'enderroc— sinó en reunions dels seus comitès executius. D'altra banda, cal dir que molts membres de les organitzacions sindicals —i els més furients els primers— havien marxat cap el front i per tant havia disminuït força l'enorme pressió que a favor de l'enderroc de la Seu hi havia hagut de bon principi.

Però, tornant a la pregunta inicial, què els féu modificar la seva postura sobre el destí de l'edifici? Quines són les causes reals del salvament de la Seu? Sobre aquest punt hi ha opinions de tota mena. Rafael Corvinos afirma que, a part de totes les gestions i pressions que efectuaren entitats i particulars, —i que hem anat explicant— la raó definitiva per a salvar la Seu fou que la CNT i la FAI acceptaren la proposta d'ensorrar només la torre i altres parts secundàries del temple, ja que venia a reduir l'ostentosa imatge de la basílica i, consegüentment, a minvar en part el descontent dels milicians que passaven per l'estació. I així, en els seus escrits, Corvinos explica detalladament una última reunió que es féu per tractar de la Seu i en la qual els representants de la CNT i FAI feren saber a les altres forces polítiques que acceptaven aquella proposició. Aquesta, lògicament, també fou aprovada per la immensa majoria del Comitè, acabant així els debats i llargues discussions sobre el tema.

En canvi, Emilià Martínez, de la CNT, diu: “Recordo que, entre d'altres coses en un ple de la local, es plantejà la qüestió de la Seu. Algú digué de seguida que el millor que es podia fer era ensorrar “aquell munt de pedres velles”, i en el seu lloc aixecar un grup escolar quan fos possible. D'altres s'hi oposaren dient que de llocs per a fer escoles, n'hi havien molts i que d'edificis històrics en teníem molt pocs. Les discussions s'allargaren, es féu tard i es deixà la qüestió per resoldre un parell de dies després. Mentrestant arribà un comunicat de Barcelona —crec que era una comissió de salvament del patrimoni— i sobretot un prec escrit de l'arquitecte municipal de Manresa, que deia que es faria una barbaritat, una mena de crim arqueològic si s'ensorrava la Seu. Llegit això, ja no hi va haver més discussions, vam estar tots d'acord en que no s'ensorrés. I així es salvà la Seu”.

O sigui que, segons ell, seria la pressió exercida per aquest comitè del salvament del patrimoni artístic i per l'arquitecte municipal de Manresa els que haurien acabat de convèncer a les organitzacions sindicals.

També és molt estesa l'opinió que la Seu se salvà gràcies al fet que s'acabaren els diners destinats a les brigades d'obers que tenien la missió d'ensorrar les esglésies. Aquesta, però, és una veritat a mitges. Aviat tractarem aquest tema i veurem que realment l'economia de l'Ajuntament era pèssima, però cal fer un incís en aquest punt i remarcar un detall que de cap manera no ens pot passar desapercebut, i és, com ja hem indicat abans, que les esglésies comencen a ser enderrocades el setembre —quan teòricament no comptava la qüestió econòmica— a excepció de la Seu, tot i que inicialment s'havia acordat ensorrar-la. Això vol dir que la decisió sobre la Seu es va ajornar i es féu per causes que no poden ser considerades de tipus econòmic, perquè acabaven de començar les obres i encara hi havia diners, si bé aquests s'acabarien molt aviat.

I ja hem explicat abans què era allò que havia produït l'ajornament de la decisió sobre el destí de la Seu: l'eficaç intervenció de la Generalitat, la tasca feixuga i meritòria de l'arquitecte municipal, la pressió al Comitè d'homes com Amat i Piniella, el Dr. Puig, Anselm Corrons, David Torrents Caus, Lluís Rubiralta, etc., etc., la forta campanya exercida per salvar el nostre primer monument manresà. Repetim-ho: aquesta força segurament aconseguí només retardar la decisió sobre la Seu, però ja fou molt, ho fou tot. Aquest ajornament salvà la Seu de la seva destrucció, car després, quan ja de forma definitiva, s'anava a procedir a l'enderrocament, el període més conflictiu ja havia passat, havien quedat enrera aquelles primeres setmanes de tensió, la Generalitat havia anat recuperant part del seu poder, les entitats havien perdut bastant la por i d'aquesta manera, la pressió que es féu des de tots els àmbits fou molt més intensa. I, un cop constituït el nou Consell Municipal, aquesta influència podia ser encara més forta, ja que desapareixia la situació d'excepcionalitat dels primers mesos de la revolució i s'iniciava una nova etapa política en la qual aquest Consell tornava a tenir poder, tornava a governar. I la seva postura de salvar la Seu era ben clara; només cal pensar que comptava amb homes com Carles Costa, Flor de Lis, Ramon Sanz, etc., l'interès dels quals per la Seu era extraordinari.

Hi haurà altres factors que contribuïran al salvament de la Seu i que explicarem a continuació. Serà després de tot això quan finalment la qüestió econòmica vindrà a impossibilitar-ne del tot l'enderroc.

LA INCERTESA CONTINUA

El capítol del salvament de la Seu és tan extens i complex que, malgrat el que acabem de dir, no es tanca el mes d'octubre, sinó que encara dura alguns mesos més. Efectivament, tot i que hem vist que s'havia acordat limitar l'enderroc al campanar, diverses circumstàncies ens fan adonar que, malgrat aquelles resolucions preses, la Seu encara corria el perill de ser enderrocada.

Una és el fet que algunes pedres del campanar fossin llençades damunt les voltes de la basílica i causessin grans esborancs. Rubiralta afirma que això motivà que en Jeroni Martorell, arquitecte de la Generalitat, que seguí molt de prop la sort que corria la Seu, es veiés obligat a venir unes tres vegades a Manresa per a impedir-ho.

Del mateix Jeroni Martorell conservem una carta que envià l'1 de desembre a l'arquitecte Armengou que diu: "Confio que els treballs iniciats de destrucció de la Seu segueixen venturosament aturats, atenent el respecte de que és mereixedor tan insigne monument. Per assegurar aquesta situació entenc de tota conveniència, siguin tapiades totes les portes i esborancs existents (si tal cosa no ha estat ja feta), deixant sols alguna portella per l'accés. Aquesta precaució, presa amb els edificis malmesos de Barcelona, ajuda en gran manera al respecte i salvaguarda dels monuments"³².

Martorell en aquesta carta expressa la seva confiança que es compleixin els acords de reduir l'enderroc al campanar. La inquietud de la Generalitat era evident.

D'altra banda, Pere Armengou afirma que, independentment d'aquells acords escrits de limitar l'enderroc, la preocupació pel destí de la Seu durà molt temps, ja que hi havia sectors que, descontents amb la decisió de salvar-la, continuaven furgant i considerant desafiant la seva existència. I assenyala que, sortosament, es van produir dos fets que representaren un alleugeriment important dins d'aquella situació que continuava essent molt tensa.

El primer fou l'arribada imprevista d'uns quants centenars de refugiats de guerra que —segons l'arquitecte— hagueren de ser allotjats provisionalment a la Seu. Podria ser que fossin els que arriben a Manresa el 13 de novembre, procedents de Còrdova, i dels quals la premsa ens en dona notícia, sense dir-nos, però, si s'instal·len a la Seu o no.³³ La imprevisió —segons Armengou— féu que s'hi haguessin d'allotjar precisament quan havien començat a enrunar el campanar. Això, doncs, hauria produït una paralització momentània de l'enderroc. Que aquest es retardà molt és segur, ja que un informe realitzat el 12 de desembre del 1936, ens diu que en aquesta data només s'havia enderrocat la part corresponent als dos terços superiors del "ramat"³⁴. Així mateix, per les fotografies realitzades per en Lluís Rubiralta, totes elles datades, podem veure que l'ensor-

rament del campanar durà més de dos mesos. Com és lògic els que volien la conservació de la Seu i podien fer-hi alguna cosa, recorrien a totes les mesures dilatòries que venien a tret. La tàctica d'alentir els treballs donava resultat.

Un segon factor que contribuï a suavitzar la tensió d'aquell moment fou la constitució de la Junta de Defensa Passiva de la Població Civil, per acord del Consell Municipal de l'1 de desembre, la qual s'encarregaria de promoure la construcció de refugis per a ser utilitzats en cas de bombardeig. Aquest fet té una importància considerable ja que representava un capgirament del treball que fins aquell moment havien dut a terme les brigades d'atur forçós. Ara, el tema de l'ensorrament d'esglésies perdia importància, passava a un segon pla, ara la màxima atenció estava posada en la construcció de refugis per a protegir-se dels bombardeigs, que era, evidentment, una tasca molt més constructiva i de molta més utilitat.

Una altra circumstància que fa creure que pel mes de desembre la situació de la Seu encara era incerta, és la visita que efectuà Lamote de Grignon amb la seva Banda Municipal de Barcelona, l'objectiu de la qual fou pressionar perquè se salvés la Seu. Corvinos afirma que aquesta visita va pesar molt en la decisió final. Recorda que, després del concert, se celebrà a l'Hotel Mundial un banquet en honor als components de la Banda. Allí Lamote de Grignon s'adreçà a Rafael Corvinos i, després de manifestar l'entranyable amor que ell sentia per la Seu, li féu saber el dolor i l'angoixa que li produïa la possible pèrdua de l'edifici. Li confessà que havia vingut a Manresa expressament per a implorar a les autoritats que no permetessin la destrucció d'aquella "joia arquitectònica única". Li comunicà que els centres musicals i els orfeons de Barcelona seguien amb gran interès aquest tema i estaven molt preocupats per la possibilitat de l'enderroc. La conversa, que s'allargà durant més de dues hores, acabà amb la promesa formal d'en Corvinos que la Seu no s'ensorraria: "Quan vaig veure la preocupació d'aquell home, el seu extraordinari amor i estima per la Seu i en saber que havia vingut expressament per aquest assumpte, li vaig dir, tot i que jo no ho sabia: "Pot estar ben tranquil que la Seu no s'ensorrarà".

Per la premsa podem veure que aquesta visita tingué lloc el 4 de desembre de 1936³⁵.

LA QÜESTIÓ ECONÒMICA

Si l'assumpte de la Seu no estava encara del tot tancat, si encara hi havia alguna possibilitat de continuar l'enderroc, la qüestió econòmica venia a deturar-la definitivament. La situació financera de l'Ajuntament era crítica. Existeixen nombrosos testimonis escrits que ho palesen. Potser un dels que ens mostren més clarament la seva penúria econòmica és la carta de l'alcalde Marcet al conseller de Finances de la Generalitat que porta data del 15 d'octubre i que diu: "Aquest Ajuntament des de fa bastantes setmanes es veu obligat a sostenir unes brigades d'obrers que estaven en atur forçós en nombre d'uns 500. Això, unit a les despeses extraordinàries que li ocasiona el sosteniment de varies insti-

tucions de beneficència incautades després del 19 de juliol, fa que l'Ajuntament es trobi actualment en una situació econòmica molt crítica.

El pressupost municipal és insuficient per atendre unes despeses tan crescudes i imprevistes, i s'ha arribat a un moment que ja no és possible efectuar pagaments per manca de numerari.

És molt probable que la present setmana l'Ajuntament no pugui pagar les brigades d'obres i és seguríssim que no podrà pagar-les la setmana entrant, si no rep ajut econòmic. I això, naturalment, significarà l'acomiadament forçós d'un gran contingent d'obres que no tenen altra mitjà de subsistència.

És per tal d'evitar-lo que em dirigeixo a la V.E. preguntant-vos us serviu manifestar-me, amb tota la urgència que el cas requereix, si l'Ajuntament podria pignorar valors de l'Estat incautats a congregacions i establiments religiosos, per tal de poder obtenir efectiu metàl·lic i en cas afirmatiu, si l'operació podria fer-se a la Caixa Oficial de Descompte i Pignoracions de la Generalitat de Catalunya''³⁶.

Quinze dies més tard, el conseller de Finances, Flor de Lis, demanava en una carta a la Caixa de Descomptes i Pignoracions, l'empenyorament de diversos objectes religiosos d'un valor nominal de 756.000 ptes.³⁷

És clar que per la Seu encara hi havia pendent el llegat econòmic que havia deixat en Prudenci Comellas per a la seva conservació i finalització. Aquests diners es farien servir ràpidament per a fins totalment contraris als previstos. Així, el 22 d'octubre, el Comitè Permanent del Consell Municipal acordava "declarar incautat el Patronat de l'Obra de la Seu i tots els béns, drets i accions del mateix i com a conseqüència sol·licitar de l'organisme o Departament competent la corresponent autorització per a disposar l'Ajuntament de la quantitat de 200.000 ptes., procedents del llegat de Prudenci Comellas per a obres de reforma de la Seu de Manresa, dipositades a la Caixa d'Estalvis d'aquesta ciutat, amb el fi de destinar al pagament de les despeses de reforma del mateix edifici i altres obres d'interès municipal''³⁸. Si tenim en compte que aquells dies devia començar l'enderroc del campanar, és factible pensar que part d'aquells diners devien servir per a sufragar les despeses que ocasionaria.

De tota manera l'Ajuntament no podia suportar més aquell ofec econòmic i es veuria obligat a reduir el nombre d'obres contractats. Era tan feixuga la càrrega de despeses que ocasionava la destrucció de les esglésies que en el Consell Municipal celebrat el 7 de novembre, un dels seus membres proposà que "per tal d'economitzar despeses interessa que els tècnics estudiïn si l'enderroc de l'ex-església de Sant Domènec, pot realitzar-se emprant dinamita en lloc de mà d'obra, que consum molts jornals''³⁹.

Era impossible, doncs, en aquells moments començar l'enderrocament de tot l'edifici de la Seu, tenint en compte el cos desorbitat que hauria comportat.

Es cloïa d'aquesta manera un capítol de la història de Manresa, un capítol llarg i tens que acabaria, finalment, deixant-nos la basílica tal com la tenim ara. Per aconseguir-ho havia calgut actuar a fons, utilitzar tots els recursos, realitzar nombroses gestions. Tot contribuï a fer possible que la Seu se salvés.

EL SALVAMENT DE LA SEU DE MANRESA, L'ANY 1936

NOTES:

1. L'entrevista amb en Lluís Rubiralta fou realitzada l'octubre de 1980, poques setmanes abans de la seva mort.
2. "Memòries autògrafes de Francesc Marçet i Artigas, a precés d'Antoni Ribas i Grau": Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa (A.H.C.M.).
3. *El Dia* 6.8.1936
4. Documentació facilitada per en Pere Armengou.
5. A.H.C.M.: Lligall "Foment i Treball".
6. Documentació facilitada per en Pere Armengou.
7. Documentació facilitada per en Pere Armengou.
8. *El Dia*, 31.8.1936
9. *El Dia*, 7.9.1936
10. Miquel Joseph i Mayol, *El salvament del patrimoni artístic català durant la guerra civil*. Edit. Pòrtic.
11. A.H.C.M.: Lligall "Patrimoni artístic 1936-1939".
12. A.H.C.M.: Lligall "Patrimoni artístic 1936-1939".
13. *El Dia* i *Diario de Avisos de Manresa*, de l'1 d'octubre del 1936 i *El Pla de Bages* de l'endemà.
14. *El Dia*, 2.10.1936
15. *El Dia*, 3.10.1936
16. *El Dia*, 5.10.1936
17. *El Dia*, 7.10.1936
18. *El Dia*, 7.10.1936
19. *El Dia*, 8.10.1936
20. *El Dia*, 10.10.1936
21. *El Dia*, 14.10.1936
22. *Diario de Avisos de Manresa*, 15.10.1936
23. *El Pla de Bages*, 15.10.1936 i Actes del Consell Municipal del 1936
24. *El Pla de Bages*, 3.10.1936
25. *El Pla de Bages*, 5.10.1936
26. *El Pla de Bages*, 8.10.1936
27. *El Dia*, 12.10.1936
28. *El Pla de Bages*, 28.10.1936
29. *El Pla de Bages*, 31.10.1936
30. *El Pla de Bages*, 31.10.1936
31. Documentació facilitada per en Pere Armengou.
32. Documentació facilitada per en Pere Armengou.
33. *El Pla de Bages*, 13.11.1936
34. Documentació facilitada per en Pere Armengou.
35. *El Pla de Bages*, dies 4 i 7.10.1936
36. A.H.C.M.: Lligall "Patrimoni Artístic 1936-1939".
37. A.H.C.M.: Lligall "Patrimoni Artístic 1936-1939".
38. Actes del Consell Municipal del 1936.
39. Actes del Consell Municipal del 1936.